

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ ТУҒАНЫНА – 125 ЖЫЛ

ҰЛТЫНА ҮМІТ СЫЙЛАП ТУҒАН ТҰЛҒА

НЕМЕСЕ

ЖАСТАРДЫ «АДАЛ АЗАМАТ»

ЕТІП ТӘРБИЕЛЕГІМІЗ КЕЛСЕ, ОЛАРҒА

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫ ҮЛГІ ЕТУІМІЗ КЕРЕК

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында «Ел тарихында ерекше орны бар тұлғаларға құрмет көрсету дәстүрі еліміздің жалпыұлттық бірегейлігін нығайта түсуге зор септігін тигізеді. Биыл әйгілі ғалым Қаныш Сәтбаевтың туғанына 125 жыл, даңқты батырлар Сағадат Нұрмағамбетов пен Рақымжан Қошқарбаевтың туғанына 100 жыл толады» деп, ел тарихында ерекше орын алатын тарихи тұлғалардың мерейтойларын жоғары деңгейде атап өту керектігіне тоқталған болатын.

Расында, Мемлекет басшысы Әділетті Қазақстан құруда отаншылдық пен ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал ететін тарихи тұлғалар рөлін көтеруге баса назар аударуда. Төл тарихымызда өзіндік орны бар тұлғалардың бірыңғай тізімін әзірлеуді тапсырып, ономастика саласының тарихи сана-сезімді жаңғыртудың маңызды идеологиялық құралы болуы шарт екенін атап өткен. Тарихи тұлғалардың атын тірілтуді өңірлердің ерекшелігімен қатар, жалпыұлттық басымдықта-

барлығын қынадай қырып салған сталиндік репрессияны бас-тан өткізгенін, сұрапыл соғыстан қатары селдіреп шыққанын көріп, біліп, бүкіл жан-жүрегімен сезініп отырса да Қаныш Имантайұлы болашақтан үміт үзген жоқ. Керісінше, өзінің бойындағы тектілігін, пайым-парасатын, білім-білігі мен күш-жігерін өз елінің өркендеуі жолына арнай білді. Сондай бір күрделі тарихи кезеңде қазақ арасынан осындай ірі тұлғаның, аты әлемге мәшһүр ғалымның өсіп шығуы – қа-

тың халқына үміт сыйлаған тұлға екенін оның замандастары, шәкірттері мен ізбасарларының арасынан қаншама зиялы азаматтардың, ғалымдар мен жазушылардың, саяси қайраткерлердің өсіп шыққанына қарап та біле аламыз.

Ұлы ғалымның артында қалған мол ғылыми мұрасы Қазақстан экономикасына, отандық өнеркәсіпке әлі күнге қызмет етіп келеді. Оның шарапатын бүкіл халқымыз әлі көріп отыр деп айта аламыз. Егер жас ұрпақтың құлдық мораль, құлдық санадан арылып, дегдар болмысты адал азамат болып өскенін қаласақ, онда оларға Қаныштай ұлтына адал қызмет еткен тұлғаларды танытып, дәріптей білуіміз керек.

Иә, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев – осынау ұлы есімді атамай қазақ

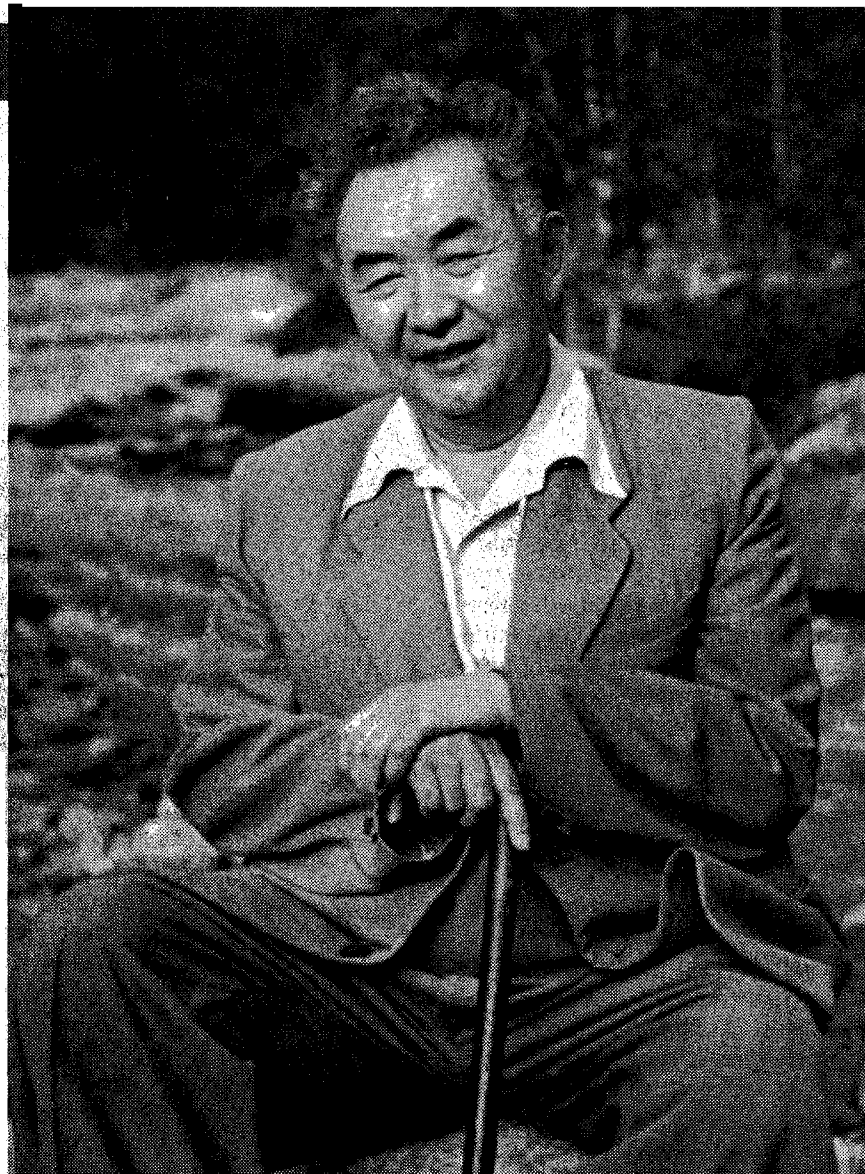
қазақ-орыс мектебінде жалғасын табады. 1911 жылы Қаныш Павлодардағы орыс-қазақ училищесіне түсіп оқиды. Төрт жылдық мектепті ол үш жылда оқып тәмамдап, Семейдегі мұғалімдер семинариясында білімін шыңдайды. Сол заманның кең тараған дерті өкпе ауруы Қанышты да айналып өтпей, ол денсаулығын түзеу мақсатында 1920 жылы туған жеріне келеді. Әйтседе денсаулығының сыр бергеніне қарамастан, ол қазақ балаларына арнап Алгебра оқулығын жаза бастайды. Бұл оқулықты 1924 жылы жазып бітіреді. Қаныш Сәтбаев «Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» деп Абай жазғандай, шен қумаған, ғылымды таңдаған тұлға. Себебі, ол туған өңірінде судьялық қызмет атқарып жүргенде Баянауылға қымыз-

азамат етіп қалыптастырған екен. Олардың арасынан Қаныш ағамыздың жолын қуған бірнеше ғалымдар шыққан. Соның бірі – көрнекті археолог, «Алтын адамды» әлемге танытқан ғалым Кемел Ақышев. Жезғазған өңіріне геологиялық барлау жасай отырып, Сәтбаев мұндағы мыстың қоры ағылшындар болжаған 60 мың тонна емес, 2 миллион тоннадан асатынын дәлелдеген.

Осы бағытта өз тұжырымын дәлелдеп, 40-тан аса мақала жазды. Ауыр өнеркәсіп халық комиссары С.Орджоникидzenің қабылдауында болып, өз ойларын баяндап, дәлелдеп шықты. Сол қазба байлықтарды игеруге осыдан соң ғана орталықтан қомақты қаржы бөлінді. Жезқазған өңіріне теміржолдар салына бастады. Жезді кеніштері Сәтбаевтың басшылығымен фашизмді жеңуге де үлкен үлес қосты. Осынау Жезді кен орнынан өндірілген шикізат негізінде 1942 жылы Орал зауыттары қорғаныс саласына жұмыс жасай бастады.

Қ.Сәтбаевтың табандылығының арқасында 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылды. Академияның тұңғыш президенті болып Қазақстан ғылымының көрнекті өкілі, ғылыми ұйымдастырушысы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев бірауыздан сайланады. Бұл ғылым академиясында еліміздің көптеген ғалымдары жемісті еңбек етті. Қ.Сәтбаев басқарып тұрған уақытта 1946-1949 жылдары халық шаруашылығына пайдалану үшін 900-ден астам ұсыныстар мен зерттеулер ұсынылды. Минералды шикізаттар мен кен орындарының табиғатта таралу заңдылықтарын ашып, металлогендік және болжамдық карта жасағаны үшін Қ.И.Сәтбаев бастаған бір топ ғалымға Лениндік сыйлық берілді.

Қаныш ағаның өмірі тарихпен де тығыз байланысты. Ол 1935 жылы геологиялық барлау жасап жүріп, XIV ғасырда Әмір Темірдің Баязит сұлтанға жорыққа шығып бара жатып жаздырған тасын тауып алады. Әрине, ол дәуірде мұндай тарихи жәдігердің бәрін орталыққа Эрмитажға алып кететін еді. Сондай-ақ, Қ.Сәтбаев қазақтың бірегей тұлғасы. Едіге ту-

Расында, Мемлекет басшысы Әділетті Қазақстан құруда отаншылдық пен ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал ететін тарихи тұлғалар рөлін көтеруге баса назар аударуда. Төл тарихымызда өзіндік орны бар тұлғалардың бірыңғай тізімін әзірлеуді тапсырып, ономастика саласының тарихи сана-сезімді жаңғыртудың маңызды идеологиялық құралы болуы шарт екенін атап өткен. Тарихи тұлғалардың атын тірілтуді өңірлердің ерекшелігімен қатар, жалпыұлттық басымдықтарын ескеруге шақырды.

Атыраудағы Ұлттық құрылтайда «Адал азамат дегеніміз – жақсы қасиеттерге ие болып, адал еңбек ететін және табысқа адал жолмен жететін адам. Яғни, адалдық пен әділдікті бәрінен биік қояды. Әрбір адам «Адал азамат» деген атқа лайық болса, елімізде әділ қоғам орнайды. «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Осы үш тағанды озық әрі табысты елге айналудың басты кілті деуге болады. Балалар мен жастарды тәрбиелеп, олардың бойына осы озық құндылықтарды сіңіруге айрықша көңіл бөлінуі керек» деп атап көсетті. Яғни, «Озық ойлы ұлт болу үшін бүкіл қоғам сана-сезімін өзгертіп, жаңа құндылықтарды орнықтыруы керек» дейді. Ендеше, Мемлекет басшысы айтқан «Адал адам» қағида-тына нағыз сай келетін нартұлға – Қаныш Сәтбаев.

Туған елі орыс отаршылдығының бодауына түсіп, қолдан ұйымдастырылған, тұтас ұлтты түбегейлі жоюға бағытталған алапат аштық пен қазақ зиялыларының

барлығын қынадай қырып салған сталиндік репрессияны бастан өткізгенін, сұрапыл соғыстан қатары селдіреп шыққанын көріп, біліп, бүкіл жан-жүрегімен сезініп отырса да Қаныш Имантайұлы болашақтан үміт үзген жоқ. Керісінше, өзінің бойындағы тектілігін, пайым-парасатын, білім-білігі мен күш-жігерін өз елінің өркендеуі жолына арнай білді. Сондай бір күрделі тарихи кезеңде қазақ арасынан осындай ірі тұлғаның, аты әлемге мәшһүр ғалымның өсіп шығуы – қазақтың ұлттық рухын, оның ақыл-ой күшін, пассионарлық қуатын ешқандай отарлық саясат, ешқандай репрессия мен геноцид жойып жібере алмайтынын көрсетіп берді. Қаныш Имантайұлының тұлғасы мен өмір жолы кеңестік қызыл терордың түпкі мақсатына жете алмағанын, залымдардың зұлымдығы ұлтымыздың қабырғасын қайыстырып, тізесін бүктіргенімен, оның рухын өлтіре алмағанын дәлелдеп берді.

Басқаша айтқанда, Қаныш Сәтбаев – XX ғасырдың алғашқы жартысында тағдырдан әбден теперіш көрген қазақ ұлтына үміт сыйлап туған ұлы тұлға. Ол халқымыздың ауыз әдебиетінің, ізгілігі қайталанбас бай мәдениетінің, ұлттық салт-дәстүрінің, дегдар болмысының жемісі. Қаныштың тұлғасын таныған, оның ел үшін, ұрпақ үшін атқарған ұлы істерін көрген халқымыздың көкейінде болашаққа деген үміт қайта ояңғандай. Мұндай тау тұлғаны туғызған қазақ халқының тарих сахынасынан енді ешқашан түсіп қалмайтынын жұрт іштей сезіп, сүйсінгендей. Сәтбаев-

Ұлы ғалымның артында қалған мол ғылыми мұрасы Қазақстан экономикасына, отандық өнеркәсіпке әлі күнге қызмет етіп келеді. Оның шарапатын бүкіл халқымыз әлі көріп отыр деп айта аламыз. Егер жас ұрпақтың құлдық мораль, құлдық санадан арылып, дегдар болмысты адал азамат болып өскенін қаласақ, онда оларға Қаныштай ұлтына адал қызмет еткен тұлғаларды танытып, дәріптей білуіміз керек.

Иә, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев – осынау ұлы есімді атамай қазақ ғылымының жетістіктерін сөз ету мүмкін емес. Себебі, Қ.Сәтбаев кеңестік дәуірде өмір сүре отырып, өз елінің мүддесіне қызмет еткен бірегей тұлға. Қ.Сәтбаев ғылымға қалтықсыз қызмет етудің, өз ісін кәсіби түрде атқарудың жарқын үлгісін көрсетіп өткен. Кезінде К.Маркс «Ғылымда кең даңғыл жол жоқ, оның қарлы шыңына шаршап-шалдығудан қорықпайтын адам ғана шыға алады» деп айтқандай, Қ.Сәтбаев – ғылымның шыңына жасқанбай шыққан нағыз ғалым. Ғалымның тұлға болып қалыптасуына туған жері Баянауылдың өзгеше әсем тылсым табиғаты да әсер етпей қоймаса керек. Осынау өлкеде дүние есігін ашқан сәбидің есімін ата-анасы Ғабдул-Ғани деп қойған. Әйтседе анасының еркелете Қаныш деп атауымен ұлы ғалым Қаныш аталып кетсе керек.

Алғаш сол заманның білім іздеген балаларына тән құбылыс, бала Қаныш ауыл молдасынан арабша, парсыша оқып, ескіше хат таниды. Мұны қанағат тұтпаған зерек жастың білім жолындағы ізденісі Ақкелін ауылында тұңғыш ашылған

кең тараған дерті өкпе ауруы Қанышты да айналып өтпей, ол денсаулығын түзеу мақсатында 1920 жылы туған жеріне келеді. Әйтседе денсаулығының сыр бергеніне қарамастан, ол қазақ балаларына арнап Алгебра оқулығын жаза бастайды. Бұл оқулықты 1924 жылы жазып бітіреді. Қаныш Сәтбаев «Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» деп Абай жазғандай, шен кумаған, ғылымды таңдаған тұлға. Себебі, ол туған өңірінде судьялық қызмет атқарып жүргенде Баянауылға қымызбен дертінен емделуге Томскі профессоры М.Усов келеді. Оның Қанышпен таныстығы, геология туралы әсерлі әңгімелері, жас жігіттің ғылымға деген қызығушылығын кемеліне жеткізіп, оның судьялық қызметті тастап, 1921 жылы Томскіге технологиялық институтқа оқуға тапсыруымен тынады.

Томск институтын 1926 жылы бітірген Қаныш қазақтан шыққан тұңғыш геолог болып, Жезқазған өңірін, Қарсақпай ауданының пайдалы қазбаларын тынымсыз зерттеуді бастайды. Сәтбаевтың табандылығының арқасында, тіпті минус 40 градустық қысқы аязда да бұрғылау жұмыстары киіз үйді пайдаланып жүргізілген. Қаныш қазақ елін жайлаған сұрапыл аштық жылдарында бір күні ешкімге айтпастан, өзі басшы болып жүрген Атбасардағы кен орнынан белгісіз жаққа кетіп қалады. Сөйтсе, ғалым туған еліне барып, аштықтан өлім халіне жақын қалған ауылының бірнеше балаларын жиып, кен орнындағы үйіне алып келіп, жары Тайсия Алексеевнаға «Бұлардың бәрі енді біздің балаларымыз» деп, асырап

болжамдық карта жасағаны үшін Қ.И.Сәтбаев бастаған бір топ ғалымға Лениндік сыйлық берілді.

Қаныш ағаның өмірі тарихпен де тығыз байланысты. Ол 1935 жылы геологиялық барлау жасап жүріп, XIV ғасырда Әмір Темірдің Баязит сұлтанға жорыққа шығып бара жатып жаздырған тасын тауып алады. Әрине, ол дәуірде мұндай тарихи жәдігердің бәрін орталыққа Эрмитажға алып кететін еді. Сондай-ақ, Қ.Сәтбаев қазақтың бірегей тұлғасы. Едіге туралы алғаш еңбек жазған ғалым. Кейін қазақ зиялыларын қуғындау басталғанда Сәтбаевтың осы еңбегін де қаралып, оған ұлтшылдық сипат беруге желеу етіп алады. 1940-1950 жылдардың басында әділетсіз саяси айыптау науқаны басталып, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Қ.Сәтбаев та Қазақстанды тастап кетуге мәжбүр болды. Әрине, Қ.Сәтбаев соңынан ақталып, Қазақстанға қайта оралды. Ғылыми жұмысын еліміздің игілігі үшін одан әрі жемісті жалғастырды.

Қ.Сәтбаев ұлы бабасы Әл-Фараби сынды жан-жақты ғалым. Ол математик, тарихшы, этнограф, геолог. Алмаздың сан қыры болатыны сынды сан қырлы қазақтың біртуар тұлғасы – ұлы ғалым. Уақыт өткен сайын асқар таулар шыңындай оның тұлғасы биіктей береді.

**Саттар ЖАНБОЛАТОВ,
М.Әуезов атындағы
ОҚУ-дың аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының
кандидаты, тарихшы.**